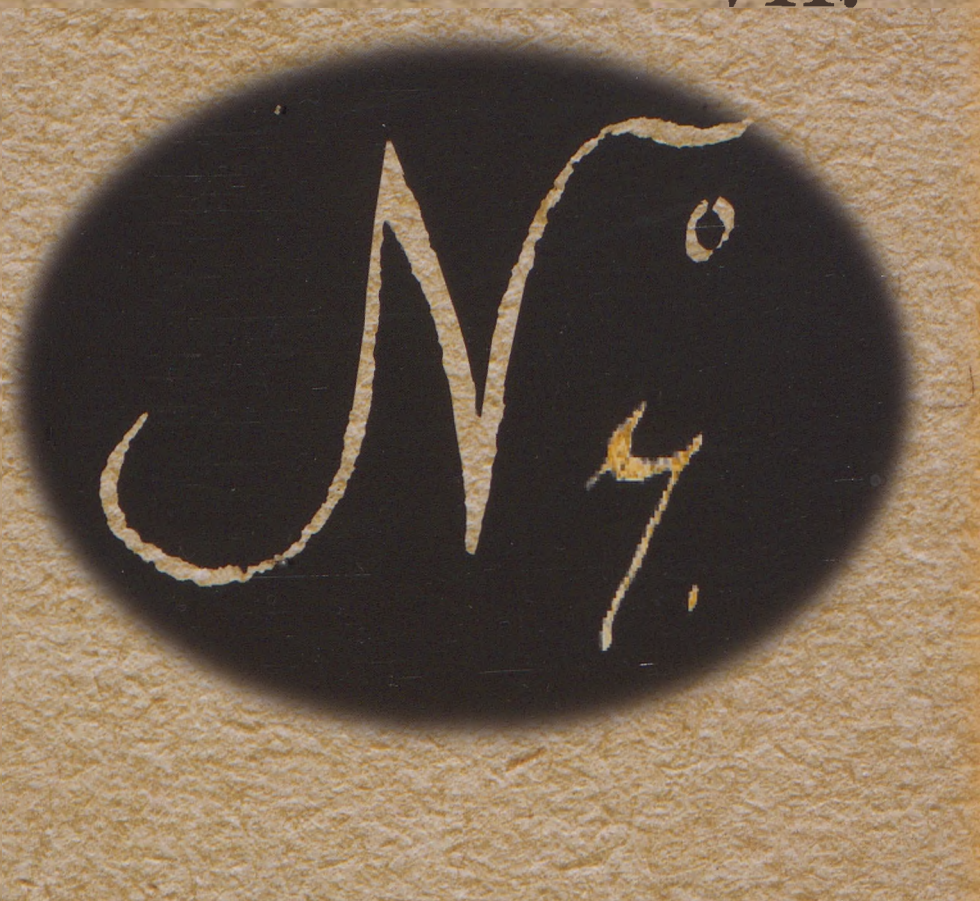

*Collectanea
Sancti
Martini
VII.*

Pannonhalmi Főapátság Gyűjteményei

**Te, pannonhalmi bencés közösség,
légy továbbra is – mint hegyre épült város – fényforrás
e vidék és az egész nemzet számára.
Maradj hűséges ehhez a hivatásodhoz,
amint azt az elmúlt évszázadok során is tetted.**

(II. János Pál pannonhalmi beszéde, 1996)

Schmelczér-Pohánka Éva

A Pécsi Misekönyv második kiadásának pannonhalmi példánya

A középkori pécsi misekönyv (*Missale Quinqueecclesiense*) a pécsi egyházmegye egyetlen fennmaradt ősnymtatványa, amely révén a helyi liturgikus élet egyediségeiről képet kaphatunk. Két kiadásának európai és magyar könyvtárakban fellelhető példányai, valamint azok „vándorlásainak” története újabb és újabb korszakok és helyszínek apró bejegyzései által tették a példányokat mind teljesebbé.

A liturgikus művek – misekönyvek és breviáriumok – kiadását a 15. század végétől hazai nyomdász hiányában a budai könyvkereskedők bonyolították: azokat német, osztrák, francia és itáliai nyomdákból rendelték meg. Az egységes római miseliturgia (*Missale Romanum*) 1630-as nagyszombati, majd az 1632/1633-as esztergomi nemzeti zsinaton történt elfogadásáig a magyarországi egyházmegyék egyedi sajátosságokkal – más-más szentek kiemeltebb tiszteletével, helyi rítusokkal – kiegészítve, saját misekönyveikből mutatták be a szentmisét. Noha a pécsi püspökség az esztergomi érsekség alá tartozott, a kimondottan pécsi jellegzetességek természetesen itt is megtalálhatók voltak. Ekképp látott napvilágot a pécsi egyházmegye számára a 15. század utolsó évtizedeiben, két kiadásban megjelentetett *Missale Quinqueecclesiense* is, amely Szijártó Nándor megfogalmazása szerint az „ősi római-magyar liturgia” egyik változatának őrzője.¹

A pécsi egyházmegye használatára szánt ősnymtatvány-misekönyveket Ernuszt Zsigmond pécsi püspök (1473–1505) rendelte meg. Az első kiadású, 310 leveles, fólióméretű, kevésbé díszített pergamen *Missale Quinqueecclesiense* 1487-ben készült el Bázisban, Michael Wenssler (ca. 1445–1512?) nyomdájában. Egyetlen fennmaradt példányát 1991-ben Borsa Gedeon azonosította egy

¹ SZIJÁRTÓ (1936), 56.

korábban *Missale Dominorum Ultramontanorum* címen leírt, a wolfenbütteli Herzog August Bibliothekben található misekönyvvel.² A pécsi misekönyv első kiadásának digitalizált példánya a wolfenbütteli könyvtár digitális gyűjteményében (Wolfenbütteler Digitalen Bibliothek – WDB) teljes terjedelmében olvasható és kutatható.

1. kép. A Pécsi Misekönyv 1487-es bázeli kiadásának egy diszes lapja és a kánonkép
(Forrás: Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel – WDB)³

A második kiadást a humanista püspök megbízásából Johannes Paep (? – 1509 k.) budai könyvárus és könyvkereskedő rendelte meg és készítette el Velencében. A két kiadás között eltelt 12 év rövidsége azt a feltételezést engedi meg, hogy az első kiadás az igényekhez képest kevesebb példányszámban látta meg a napvilágot, amire egyébiránt a fennmaradt példányszám is utalhat.

² Könyvészet: IG 1877; GW 23916; ISTC im00729900. Irodalom: BORSA (1991).

³ Digitalizált példány: <http://diglib.hab.de/wdb.php?dir=drucke/s-456-2f-helmst&distype=t-humbs> (A letöltés ideje: 2019. jún. 22.)

A *Missale secundum morem Alme Ecclesie Quinqueecclesiensis* az első kiadás fólió-méretével szemben negyedréti méretű és 294 levél terjedelmű. A pergamenre és papírra is kinyomtatott ősnymtatvány a speyeri származású velencei nyomdász, Johannes Emericus de Spira (? – 1506) műhelyéből került ki 1499. április 24-én, Sárkányölő Szent György napján.

Spira több magyarországi egyházmegye számára készített ízléses és finom metszetekkel díszített misekönyvei igen kedveltek voltak. A második Pécsi Misekönyvnek mindössze négy fennmaradt példányáról van tudomásunk: jelen ismereteink szerint ezek mind magyarországi könyvgyűjteményekben találhatók. Az aktuális könyvtári feldolgozottság mellett három díszített pergamen- (Országos Széchényi Könyvtár,⁴ Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár,⁵ pécsi egyházmegye – korábban a nyilvános pécsi püspöki könyvtár darabja volt) és egy díszítetlen papírpéldánya (OSZK) ismert.

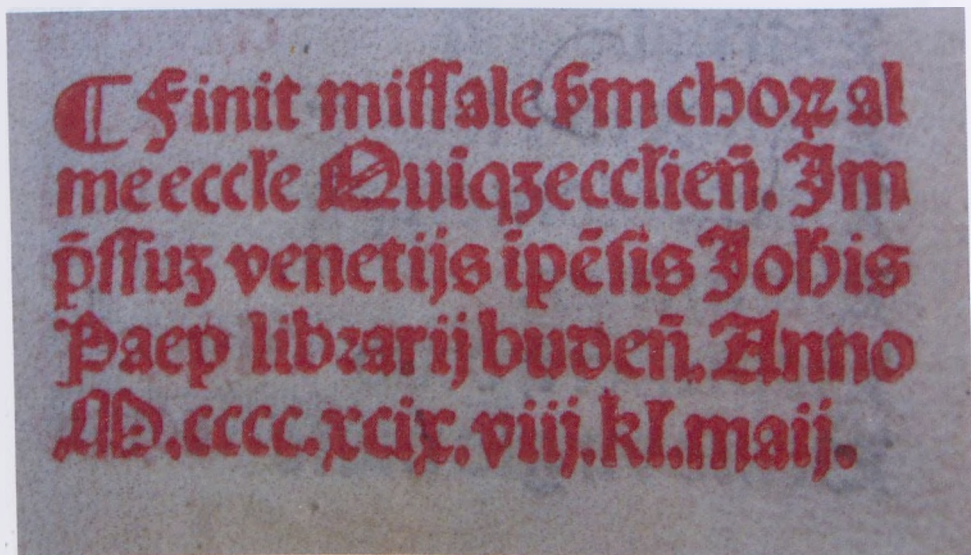

2. kép. A második Pécsi Misekönyv „címlapja” Joannes Paep kiadói jelvényével
(Forrás: Pécsi Egyházmegyei Levéltár)

⁴ http://www.oszk.hu/sites/default/files/virtualis_kiallitasok/cimeliak/hun/kincsek/cimeliak/osnyom/osnyom_20_hu.html (A letöltés ideje: 2019. jún. 22.)

⁵ Digitalizált példány: <https://kepkonyvtar.hu/jetspeed/portal/browser.psm?docID=69716> (A letöltés ideje: 2019. jún. 22.)

Paep János is Spira megrendelői közé tartozott, de érdekes módon a nyomdász a számára készített nyomtatványok végén található kolofónból⁶ következetesen elhagyta a nevét.⁷ A Paep-féle kiadói mesterjegyet tartalmazó „címlap” csak a pécsi pergamen- és az OSZK-papírpéldányban maradt fenn, továbbá utalás van rá a pannonthalmi darabban.

3. kép. A második Pécsi Miskönyv kolofónja (Forrás: Pécsi Egyházmegye Levéltár)

A második Pécsi Miskönyv példányai a liturgikus kiadványokhoz hasonlóan két színnel kerültek ki a sajtó alól: feketét használtak a szöveghez és vöröset a rubrikákhoz. Mint azt említettük, a Pécsi Missalét papírra és pergamenre is kinyomtatták, ám kizárólag a pergamenpéldányokat díszítették. Itt a fametszetes iniciálékat kézzel átfestették, lapjait a nagyobb tematikus egységeknél festett növényi ornamentikával gazdagított kerettel, valamint aranyozással ékesítették. A nagyobb egyházi ünnepek felütései figurális iniciálékkal (360–400 x 350 mm) kezdődnek. A fennmaradt példányok díszítéseinek hasonlóságából arra lehet következtetni, hogy mindegyik a budai könyvfestő műhelyben készült, ahol a miniátorok a firenzei mester, Attavante degli Attavanti (1452–1525) stílusát követték.⁸

⁶ Az ősnymtatványok „impresszuma”.

⁷ A pécsi példány megjelenése előtt 1495. október 31-én és 1498. február 26-án hagyta el nyomdáját két esztergomi miskönyv: HUBAY (1938), 26–27.

⁸ WEHLI (1994), 437–438. (IX–16. tétel: A pécsi és az OSZK-példány)

A második pécsi misekönyv Golgota-képéhez az 1495. október 31-én kiadott esztergomi misekönyv fametszetét használták fel, amely szintén Joannes Emericus de Spira velencei nyomdájából került ki. A kánonkép legelőször a Philippus Pincius,⁹ szintén velencei nyomdász által készített misszálé díszé volt, ezt vette át Spira, majd több helyen is felhasználta.¹⁰

4. kép. A második Pécsi Misekönyv kánonképének fametszete
(Forrás: HUBAY (1938), 89.)

Körmendy Kinga megállapítása szerint a misszálé szövegrendezésében a pécsi egyházfő személyesen nem vett részt, a kiegészítő és javítási munkálatokat pedig minden valószínűség szerint a helynök és a számos egyetemet végzett, tanult székeskáptalani kanonokjai végezték el.¹¹

Jelen tanulmányunkban kizárólag a Pannonhalmi Főapátsági Könyvtárban őrzött pergamenkiadást, és annak „vándorlástörténetét” mutatjuk be.

⁹ Működési ideje 1490–1530 közé tehető.

¹⁰ HUBAY (1938), 26–27.

¹¹ KÖRMENDY (2010), 84.

A pannonhalmi pergamenpéldány könyvészte

A Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár pécsi misekönyvének pergamenpéldányára az első utalás az 1878-as *Magyar Könyvszemlében*, a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtára (ma Országos Széchényi Könyvtár) által közölt újabb gyarapodások között található. Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtártól 40 forintért beszerezett Pécsi Missale példányhoz az alábbi megjegyzés került: „Ezen mise-könyvnek még két hártýára nyomtatott példányát ismerjük: a pannonhalmi főapátság és a pécsi püspökség könyvtárában.”¹² A pannonhalmi példányt korábban nem jegyezte fel sem Pray György az 1771-ben kiadott *Dissertatio historico-critica...* című munkájában, sem Michael Denis *Analium typographicorum* 1789-es nyomdászattörténeti lajstromában,¹³ sem Ludwig Hain 1831-es *Repertorium Bibliographicum*ában,¹⁴ illetve gróf Kemény János sem az *Új Magyar Muzeum* 1857-es számában publikált, a régi budai könyvárusok által megrendelt kötetek között.¹⁵ Knausz Nándor 1869-ben a magyar vonatkozású szertartáskönyvek/misekönyvek között már három pécsi misszalét ismertetett: a pécsi és az esztergomi főegyházi könyvtár pergamenpéldányát, valamint a Nemzeti Könyvtárban fellelhető papírkódexet.¹⁶ Dankó József, a magyar egyházi szertartások kutatója a *Magyar szertartási régiségek* című 1871-es munkájában a pannonhalmi pergamen misekönyvet szintén nem említette.¹⁷

A *Magyar Könyvszemle* 1878-as híre után, 1896-ban megjelent Szabó Károly és Hellebrant Árpád-féle *Régi Magyar Könyvtár* III. kötetének lajstromában már megtaláljuk a pannonhalmi példányt is,¹⁸ majd 1904-ben Récsey Viktor írta le a főapátsági incunabulumok között.¹⁹ Hubay Ilona 1938-ban a magyar misekönyvekről készített listájában 10. tételként szerepelt,²⁰ majd a Sajó-Soltész-szerzőpáros ősnymtatvány-katalógusában a CIH 2302/c darabként

¹² THALY (1878), 245.

¹³ PRAY (1771), 41.; DENIS (1789), 470. A 4023. szám alatt csak a pécsi, akkor még kassainak leírt provenienciájú példánya szerepelt. Ua. PANZER (1795), 466. (2548. tétel)

¹⁴ HAIN (1831), 435. (11355. szám alatt)

¹⁵ KEMÉNY (1857), 129–130.

¹⁶ KNAUZ (1869), 93–95.

¹⁷ DANKÓ (1871), 17.

¹⁸ RMK III. 52. Szabó azonban tévesen öt *Pécsi Missale* példányt említ: Pergamenek: 1/ Pécs; 2/ Nemzeti Múzeum Könyvtára; 3/ Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár; 4/ Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár, papírpéldány; 5/ Nemzeti Múzeum Könyvtára. Mint ismeretes, az esztergomi bibliotéka példánya került a Nemzeti Múzeum Könyvtárának birtokába, vásárlás révén. Tehát itt az egyik példány megkettőzve szerepelt. Ld. POHÁNKA (2009).

¹⁹ RÉCSEY (1904), 66. (171. tétel)

²⁰ HUBAY (1938), 46–47. (10. tétel)

tüntették fel a négy fennmaradt kötet között.²¹ Szendrei Janka a középkori zenetörténet forrásai között is utalt a pannonhalmi példányra.²²

A *Missale Quinqueecclesiense* pannonhalmi példányának adatai: [22], CCLXVII, [5], [3] levél terjedelmű,²³ és negyedré (mérete 245 × 180 mm) méretű. A pergamenkötet szép kiállítású, 17–18. századi, bordós-lila selyemkötésű,²⁴ az első és a hátsó kötéstáblán díszes ezüst neogótikus sarokveretekkel és 5-5 darab, apró gombszerű köldök- és díszítőfunkciójú verettel, továbbá neogótikus díszítésű kapcsokkal/csatokkal, valamint aranyozott, poncolt metszéssel ékesített.²⁵ A kötet jelzete: 122. H. 27. (Korábbi jelzete: 123b E 27.)²⁶

5. kép. A pannonhalmi Pécsi Misekönyv poncolt metszése és selyemkötése az ezüst díszekkel és veretekkel (Tihanyi Bence és Bakos Ágnes felvétele)

²¹ CIH I, 688.; CIH II, 1227.

²² SZENDREI (1981), 74. (M 16).

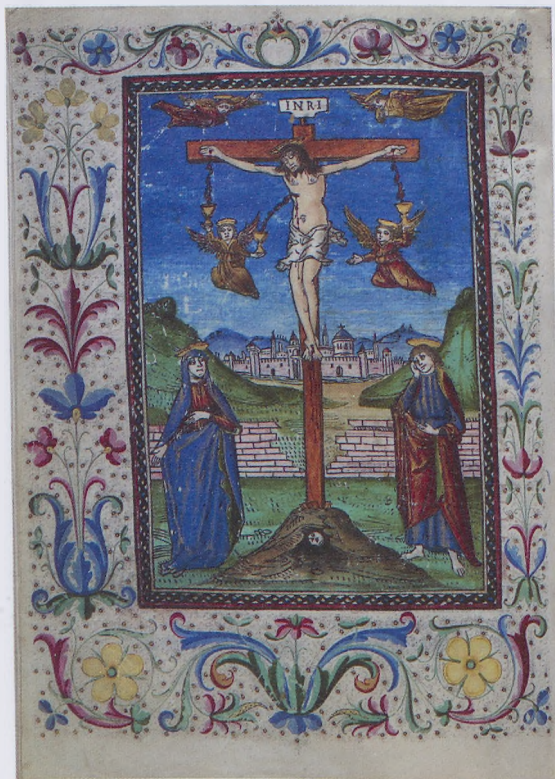
²³ Ld. PFK *ősnymtatványai* (2017), 166–167.

²⁴ Korábban 19. századnak vélték a kötését.

²⁵ BÁNHEGYI (1994), 439. (IX–17. tétel); BÁNHEGYI (1996), 218–220. (D 18.)

²⁶ A Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár OPAC-katalógusában: <http://corvina.vhf.hu:8080/WebPac.phfddb/CorvinaWeb?action=onelong&showtype=longlong&recnum=99569&pos=1> (A letöltés ideje: 2019. jún. 22.)

A Pannonhalmi Főapátsági Könyvtárban fellelhető pécsi misekönyv nem teljes: a kalendárium előtti ívfüzet és a CCLXIV. levél hiányzik, ám megtalálható benne a misszálék „éke”, a kánonkép.²⁷

6. kép. A pannonhalmi Pécsi Misekönyv kánonképe
(Tihanyi Bence és Bakos Ágnes felvétele)

A hiányzó Johannes Paep-féle kiadói jelvényes „címlapja” elrongyolódhatott, hiszen a helyén található pergamenlap nem az eredeti misekönyv része, mindkét oldala bársonyos tapintású. A misekönyv többi lapjától egyértelműen elkülöníthető ez a levél, csak a kalendárium elé fűzték be, valamint hozzáragasztották az első, eredeti ívfüzethez. A kiadói mesterjegyes „címlap” hajdani meglétére utal a tiszta pergamenlevél rektóján kék ecsetvonással megrajzolt téglalap. Elvileg ez nagyobb (137 × 98 mm), mint a hivatalosan megjelent metszet, de mégis úgy véljük, hogy annak korábbi meglétére való utalásként került bele.²⁸

A keret fölött olvasható latin bejegyzés a következő: „*Et famulos tuos summum Pontificem Imperatorem et Imperatricem reges et principes nostros et*

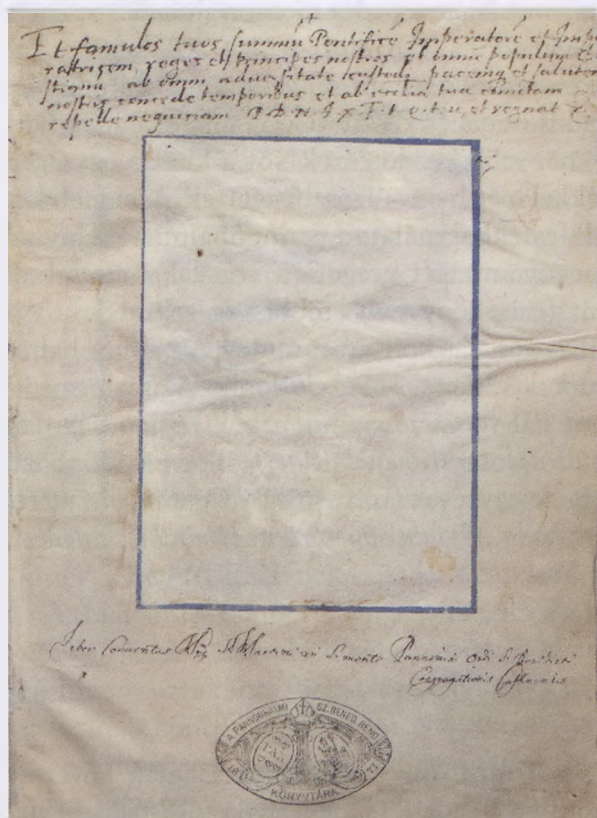
²⁷ Jelen tanulmány írója szerint a fennmaradt kánonképek közül a pannonhalmi a szebbik.

²⁸ A Paep-féle kiadói jelvény mérete: 96 × 61 mm.

*omnem populum Christianum ab omni aduersitate custodi pacemque et salutem nostris concede temporibus et ab ecclesia tua cunctam repelle nequitiam P. D. N. J. X. F. t. q. t. u. et regnat etc.*²⁹

A kiadói jelvény megjelölt helye alatt az alábbi 17. századi possessor-bejegyzés található: „*Liber Conventus M[onaste]rii S[ancti] Martini in S[acro] Monte Pannoniae Ord[inis] S[ancti] Benedicti Congregationis Cassinensis*”.³⁰ Ez utóbbi már más kéz írásától származik. Montecassino a Szent Juszta-kongregációhoz 1504-ben csatlakozott, ettől kezdve cassinói kongregációnak is hívták a szervezetet: később meglazultak a kapcsolatai Pannonhalmával. A bejegyzés datálása alapján a misekönyv pótolta „címlapja” a 17. század

folyanán került a kötetbe: A lap alján fektetett ovális alakú bélyegző található „A Pannonhalmi Sz. Benedek Rend Könyvtára 1871” felirattal. Minden valószínűség szerint az ívfüzetek cseréje és a mai lilás-bordó selyemkötés elkészítése egy időpontra, azaz a 17. századra tehető. Az átkötés alkalmával sajnos a lapszéleket újrametszették, ez bizonyos leveleken (például a LXXXVI. levél verzóján) a bejegyzések megcsontítását jelentette.

7. kép. A pannonthalmi Pécsi Misekönyv pótolta „címlapja” a megrajzolt kiadói jelvény keretével és a possessor-bejegyzésekkel, bélyegzőnyomattal (Tihanyi Bence és Bakos Ágnes felvétele)

²⁹ A szokásos oráció-befejezés rövidítve: per Dominum nostrum Jesum Christum Filium tuum, qui tecum vivit et regnat etc.

³⁰ RÉCSEY (1904), 66.; Radó Polikárp a *monasteriit* tévesen *illustrissimine*nek olvasta. RADÓ (1943), 409.

A misekönyv a „címlap” hiánya miatt rögtön a hat levél terjedelmű *Kalendarium* résszel veszi kezdetét. A fő egység felütésének, az „*Ad te levavi...*” A-jánál, valamint a felajánlás „*Santifica ...*” ’S’ betűjénél a nyomdász üres helyeket hagyott az iniciálék számára, hasonlóan az esetleges lapszéli díszek kialakításához. A pannonhalmi példány jellegzetességeit Bánhegyi B. Miksa korábbi könyvtárigazgató foglalta össze: a nagyheti passiók, a nagyszombati szertartások és prefációk, valamint a mise kánonjába az üres kotta vonalaiba a *Miatyánk* dallama van feljegyezve három kéz által. A prefációk után vörössel *Sixtus Ymus anno 529* bejegyzés került. Szent István miséjének utalásaiból azonban mindenképpen magyarországi használatra, a nagyszombati vízszentelési liturgia kottájának hiánya pedig monasztikus használatra enged következtetni.³¹

Az *Accessus altaris* résztől kezdődően megfigyelhető a Ratdolt-féle ornamentális és állati figurális kis iniciálék díszítettsége, fekete alapon bordó, kék és arany színekkel. A nagyobb kezdőrészek, sőt a kisebb egységek kezdő vörös rubrikáit kék festékekkel még hangsúlyosabbá tették. A jeleneteket magában foglaló nagy iniciálék festékhasználat a pannonhalmi példánynál a legintenzívebb. Az előre megnyomtatott gregorián vonalakat üres kottafejekkel – más kéz jegye, mint a misekönyvben a többi – egészítették ki. Az *Exultet-dallama* már más, szálkás-vonalas kottairást mutat. A pannonhalmi példány végéhez utólag három kéziratot – két különböző írásforma – levelet fűztek, melyeken Szent Pál megtérése ünnepének sequentiája (*In festo con)versionis S(anc)ti Pauli ap[osto]li Sequen[tiae]*), illetve különböző kéztől származó misekönyörgés-bejegyzések (votiv-misék: *Contra oblocutores et detractores*, valamint *Antiphona, Trium puerorum hymnum catemus*) olvashatók.³²

A pannonhalmi Pécsi Missale „sorsa”

A Pannonhalmán fellelhető pécsi misekönyv provenienciájának követése vagy kikövetkeztetése nem könnyű feladat. Tibold Attila 1961-ben megírt szakdolgozata témájául a Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár történetét választotta. Ebben egy rövid fejezetben foglalkozott a könyvtár egyik

³¹ BÁNHEGYI (1994), 439. (IX–17. tétel); BÁNHEGYI (1996), 218–220. (D 18.); PFKK BK 887. VI. 68. Szigeti egy Tolnai Mátéről írott kéziratára hivatkozik feljegyzésében (SZIGETI Kilián, *Tolnai Máté pannonhalmi főapát liturgikus könyvei*, 1959.), amely sajnos ma már nem lelhető fel a könyvtárban.

³² BÁNHEGYI (1996), 218–220.

nagy értékének számító *Pécsi Missale* történetével is. Hivatkozása szerint Szigeti Kilián már korábban megállapította, hogy a misekönyv Tolnai Máté pannonhalmi (szentmártonhegyi) apát, majd főapát (1500–1535), korábbi pécsi növendékpap (1479), királyi kancelláriai jegyző idején kerülhetett Pannonhalmára.³³

Tolnait II. Ulászló király 1500-ban nevezte ki apátnak, ekképpen 1500-ban már Pannonhalmán működött, így a második kiadást személyesen nem láthatta Pécsen.³⁴ Szigeti Kilián egyházzenei kutatási jegyzeteiben úgy vélte, hogy az *Exultet notatióját* 1506–1515 körül készíthették el, ebből ő kimondottan pannonhalmi bencés használatra következtetett.³⁵ Szigeti alapján Tibold Attila is arra jutott, hogy Tolnai Máté a pécsi misekönyv jellegzetességére való tekintettel – a főbb bencés szenték miséi is fellelhetők voltak benne – tartotta fontosnak beszerezni vagy megőrizni az őt taníttató egyházmegye misekönyvét.³⁶ A pannonhalmi példány szerzetesi használatra utaló jegyei azonban alátámaszthatják azon új feltételezésünket,³⁷ miszerint misekönyvünk eredetileg a pécsi egyházmegye területén fekvő bátai apátság tulajdona volt. Tudjuk ugyanis, hogy a bátai szerzetesek a mohácsi csata után Pannonhalma felé menekültek. 1526 szeptember 1-jén Tolnai Máté főapát befogadta őket, és az erősített pannonhalmi monostorban helyeztette el egyházi ruháikat (három textil a Szent Vér ereklyéhez tartozott) és kincseiket.³⁸ Akár a pécsi misekönyv is a kincsek között lehetett. Ha így volt, a monasztikus jegyek valóban a bátai használatra utalnak. A misszálé Szent Egyed-miséje más bencés apátságot helyez előtérbe: a misekönyv kutatói somogyvári, vagy Somogyvártól függő apátsági előzményekre következtettek.³⁹ A gazdagon díszített, szép kiállítású *Pécsi Missale* becses „kincs” lehetett, amelynek saját korában is igen nagy értéke volt.

A tulajdonlás tekintetében némi segítséget nyújtanak a korábbi korszakok katalógusai. A pécsi misekönyvet korabeli könyvjegyzékekben nem lelhetjük fel, hiszen az akkori főapátsági bibliotéka állományáról nem maradt fenn lajstrom. Azonban egy Tolnai elhunyt előtt készített, 1535-ből származó inventárium alátámasztja, de egyúttal nyitva is hagyja ezt a kérdést, abban ugyanis 10 misekönyvet, 4 bibliát, 11 énekeskönyvet jegyeztek fel.⁴⁰

³³ PFKK BK 887. VI. 68.

³⁴ Egyébiránt több mint valószínű, hogy az első kiadást sem látta.

³⁵ PFKK BK 887. VI. 68.

³⁶ TIBOLD (1961 [1999]), 20–21.

³⁷ Vö. POHÁNKA (2009), CLXI–CLXVII.

³⁸ PRT III. 386–387.; SZAKÁLY (1996), 14.

³⁹ BÁNHEGYI (1996), 218–220. (D 18.)

⁴⁰ PRT III. 798.

Ha azt feltételezzük, hogy a tíz misekönyv egyike a pécsi lehetett, ezzel teljességében igazolható lenne pannonthalmi tulajdonlása, bár a beszerzés időpontja és mikéntje továbbra is csak feltételezés maradna.

Az 1580-as évekre a kolostor csaknem teljesen elnéptelenedett a törökök miatt, így Fejérvölgy István veszprémi, utóbb nyitrai püspök, pannonthalmi kormányzó (1567–1593) az értékek nagy hányadát a könyvgyűjtemény jeles darabjaival együtt Nyitrára és Bécsbe menekítette. A könyveket átmenetileg a pozsonyi érseki palota Szent László-kápolnájában tárolták.

1607-ben kormányzó apáti minőségben I. Lipót király (1576–1608) titkárának, Himmelreich Tibornak a fia, György került a monostor élére (1607–1637), aki jelentős részt vállalt a bibliotéka gyarapításában: ennek forrása az 1629-ből származó kötetkatalógusa.⁴¹ Ebben írásos bizonyítékát kapjuk annak, hogy a pécsi misekönyv a könyvvállomány részét képezte. A magánkönyvtár katalógusában a *Pécsi Missale* már pontos címeirással szerepelt a fólióméretű kötetek között, az *Ecclesiastici* tematikus felosztás alatt: *Missale secundum morem Almae Ecclesiae Quinque Ecclaeiensis in Membrana*.⁴² Himmelreich halála után könyvtárának egy része átkerült a Pannonthalmi Főapátsági Könyvtárba.

Ez a fólióméretű kéziratos katalógus több kéz írása, és sokáig lappangott a könyvtárban, majd Tibold Attila hívta fel rá a figyelmet. A könyvjegyzék és a benne feljegyzett könyvek történetével Sólymos Szilveszter foglalkozott. Ma az általa készített nyomtatott, többféle csoportosítással feldolgozott könyvjegyzék alapján kaphatunk világos képet Himmelreich könyvgyűjteményének páratlan gazdagságáról. Sólymos külön részben vette lajstromba azon munkákat, amelyek „A Himmelreich-katalógusban nem található, de Himmelreich beírással ellátott munkák”.⁴³ Itt a 10-es jegyzékszám előtt a következő bejegyzéssel találkozunk: „Végül itt említjük meg a Pécsi Misekönyvet, mely szerepel ugyan a Himmelreich-katalógusban, de példányunkban nincs Himmelreich bejegyzés. Ennek ellenére aligha gondolhatunk másik példányra, mely Himmelreiché lett volna.”⁴⁴ A betűhív katalógusátírásban r. 24-es szám alatt lelhető fel.⁴⁵ Későbbi bejegyzésként vették fel az adott tematikai egység listájába, a katalógusba, ezért él az a feltételezés is, hogy később került Himmelreich gyűjteményébe. Az is bizonyos, hogy a korábban Bécsbe szállított „kincsek” közül a kormányzó apát csak tíz művet

⁴¹ PFKK BKA 2.

⁴² Uo. 156b. lev.

⁴³ SÓLYMOS (1998), 44–47.

⁴⁴ Uo., 47.

⁴⁵ Uo., 80.

tudott visszaszerezni.⁴⁶ A fenti feltételezésünk szerint a pécsi misekönyv is köztük lehetett, így elképzelhetően bejárta a Pannonhalma–Bécs–Pozsony–Pannonhalma utat.

A pécsi misekönyv az 1658-ban összeállított leltárban⁴⁷ is szerepelt, a *Libri varii ad Chorum et Ecclesiam pertinentes* tematikus megnevezés alatt, 29. tételként (*Missale Quinque Ecclesiense in membranis impressum*).⁴⁸

A II. József-féle szerzetesrendi feloszlatás (1786) alaposan megtizedelte a török időkben amúgy is megcsappant állományt. A pannonthalmi könyvtár gyűjteményét teljesebben feltáró katalóguskötet, illetve cédulakatalógus csak a bencés rend 1802. évi visszaállítása után, valamint a jelenleg is látható teremkönyvtár megépítése (1820–1830) és berendezése után (1870 körül) készült el. Ennek tükrében nem is lepődünk meg, hogy a Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár példányáról az első nyomtatott dokumentáció az 1870-es évek végére keltezhető.

A Pécsi Misekönyv második kiadásának fakszimiléje (2009)

A *Missale Quinqueecclesiense* második kiadásának fennmaradt három pergamenpéldánya közül mindegyik hiányos, de szerencsére minden példány máshol: „címlapok”, díszes iniciálét tartalmazó levelek kerültek ki belőlük, a pécsi pergamenből pedig hiányzik a festett kánonkép is. 2009-ben a pécsi egyházmegye millenniumára Mayer Mihály megyéspüspök (1989–2011) fakszimile kiadásban megjelentette az egyetlen hiánytalan,⁴⁹ velencei nyomtatású, 1499-es pécsi misekönyvet.⁵⁰

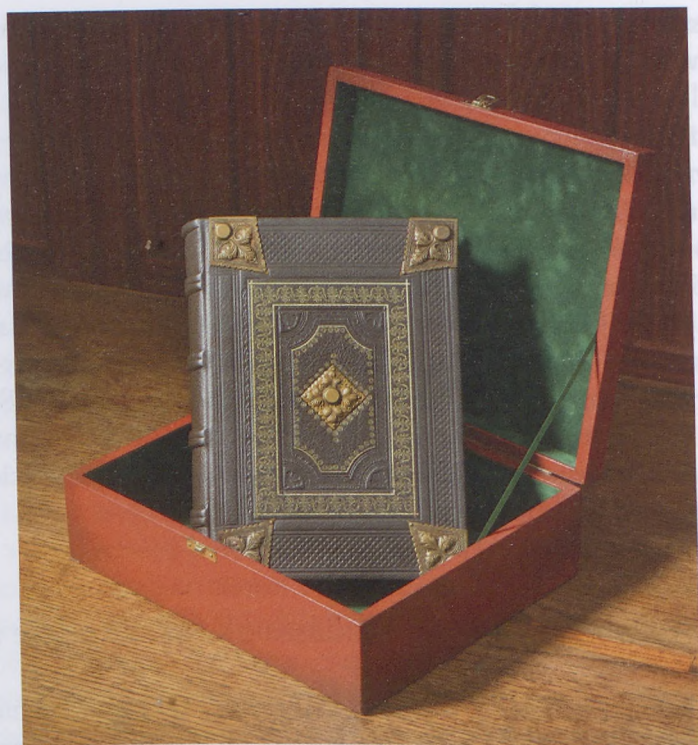
⁴⁶ Uo., 9.; PRT IV. 75–85.

⁴⁷ PFKK BKA 5.

⁴⁸ Uo., 54.; RÉCSEY (1902), 14. (44. tétel)

⁴⁹ A pótlások az Országos Széchényi Könyvtár Inc 989-es pergamenpéldányából készült reprodukció révén kerültek a fakszimilekötetbe.

⁵⁰ *Missale secundum QE*.

8–9. kép. A Pécsi Misekönyv fakszimile kiadása
(Szekszárd, 2009, Tihanyi Bence és Bakos Ágnes felvétele)

A zöld bársonnyal bélelt fadobozban, kézi bőrkötéssel, az eredeti pécsi példány reneszánsz díszítéseinek és vereteinek másolatával ékesített, modern technikai eszközökkel nyomtatott, aranyozott díszítésű és metszésű fakszimile-misekönyv⁵¹ mellé egy zöld vászonkötéses kísérőtanulmány-kötet is került. Ebben található egy összefoglaló Fedeles Tamástól Ernuszt Zsigmond püspök életpályájáról,⁵² egy elemzés Török Józseftől a *Pécsi Missale* liturgia- és művészettörténeti értékéről,⁵³ valamint egy történeti áttekintés a jelen tanulmány szerzőjétől a pécsi misekönyv második kiadásának fennmaradt példányairól, illetve sorsáról.⁵⁴ A pécsi ősnymtatvány-misekönyv 500 számozott példányban jelent meg. A fakszimile kiadás technikai munkálatait Schöck Gyula szekszárdi kiadóvezető végezte. A díszkötet bemutatója 2009. november 13-án, egy liturgikus konferencia keretében volt a pécsi Dómmúzeumban.

Jelen ismereteink szerint a *Pécsi Misekönyv* velencei, 1499-es második kiadása az egyetlen korabeli, eredeti ősnymtatvány, amely a pécsi egyházmegyéből elkerülve a török hódoltság alatt és után több könyvgyűjteményben is fennmaradt, majd „kalandos” úton Pannonhalmára a főapátsági könyvtárba, valamint készítettő egyházmegyéjének bibliotékájába is visszakerült.

Források

PFKK = Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár Kézirattára

BKA 2. = Catalogus Librorum Georgii Himelreich Archi-Abbatis Sancti Martini Sacri Montis Pannoniae, ab eodem conscriptus.

Anno Domini 162[7]

BKA 5. = Inventarium totius supellectilis Conventus Monasterii Sancti Martini Sacri Montis Pannoniae..., 1658

BK 887 = Szigeti Kilián hagyatéka

VI. 68. = Pécsi Missale (Pannonhalmi példány)

⁵¹ A 294 levél terjedelmű (588 oldalas), 247 × 181 mm nagyságú kötet 11 festett-aranyozott oldalt tartalmaz.

⁵² FEDELES (2009), V–XXXI.

⁵³ TÖRÖK (2009), XXXIII–XLIV.

⁵⁴ POHÁNKA (2009), XLV–LXXXV.

Bibliográfia

- BÁNHEGYI B. Miksa (1994), *Missale Quinqueecclesiense*, in *Pannonia Regia*, 439.
- BÁNHEGYI B. Miksa (1996), Pécsi Miskönyv, in *Mons Sacer*, III, 218–220.
- BORSA Gedeon (1991), A legrégebben nyomtatott pécsi miskönyv, *Magyar Könyvszemle*, 107/3, 259–260.
- CIH = SAJÓ, Géza – SOLTÉSZ, Erzsébet (1970), *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur*, 1–2. Budapestini.
- DENIS, Michael (1789), *Annalium Typographicorum*. V. Cl. Michaelis Maittaire Supplementum, I–II, Viennae.
- FEDELES Tamás (2009), Ernuszt Zsigmond pécsi püspök (1473–1505), in *Missale secundum QE*, V–XXXI.
- GW = *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* (1925–1938), Leipzig. <https://www.gesamtkatalogderwiegendrucke.de/docs/M23916.htm> (A letöltés ideje: 2019. jún. 24.)
- HAIN, Ludovicus (1831), *Repertorium Bibliographicum, in quo libri omnes ab arte Typographica inventa usque ad annum MD*, II, Vol. I, Stuttgart–Paris.
- HUBAY Ilona (1938), *Missalia Hungarica. Régi magyar miskönyvek*, Budapest (A Budapesti Kir. Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Művészettörténeti és Keresztényrégészeti Intézetének dolgozatai 54).
- IG = BORM, Wolfgang (1990), *Incunabula Guelferbytana. Blockbücher und Wiegendrucke der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel*, Wiesbaden.
- ISTC = *Incunabula Short Title Catalogue – British Library (CERL)*. <https://data.cerl.org/istc/im00729900?style=expanded> (A letöltés ideje: 2019. jún. 24.)
- KEMÉNY József (1857), Magyar és erdélyi nyomdászok külföldön 1472–94, s a budai könyvárusok 1484–1525, *Új Magyar Múzeum*, 1857/március, 116–136.
- KNAUZ Nándor (1869), A Magyar Egyház régi szokásai VII. Régi miskönyvek II. Nyomtatott miskönyvek, *Magyar Sion*, 7, 93–95.
- KÖRMENDY Kinga (2010), *Missale secundum morem almae ecclesie Quinqueecclesiensis*, Venezia, Johannes Emericus por Johanne Paep librario Budansi, 1499. Facsimile kiadás, kísérőtanulmányok: FEDELES Tamás – TÖRÖK József – POHÁNKA Éva, Szekszárd, Schöck Kft., 2009. 287 + LXXVII, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 114/1, 80–84.
- Missale secundum QE* = *Missale secundum morem Alme Ecclesie Quinqueecclesiensis*, [A Pécsi Missale faksimile kiadása], kísérőtanulmányok: FEDELES Tamás – TÖRÖK József – POHÁNKA Éva, Szekszárd, 2009.
- Mons Sacer* = *Mons Sacer* 996–1996. *Pannonhalma 1000 éve*, I–III, szerk. TAKÁCS Imre, Pannonhalma, 1996.

- PKF ösnyomtatványai (2017) = *A Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár ösnyomtatványai*. összeáll. W. SALGÓ Ágnes, Pannonhalma (Catalogi Bibiothecae Sancti Martini de Sacro Monte Pannoniae 2).
- Pannonia Regia* = *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541*. Magyar Nemzeti Galéria 1994 október – 1995 február, szerk. MIKÓ Árpád – TAKÁCS Imre – TÓTH Sándor, Budapest, 1994.
- PANZER, Wolfgang Georg (1795), *Annales typographici ab artis inventae origine ad annum MD*, Vol. 3, Norimbergae.
- POHÁNKA Éva (2009), A Pécsi Misekönyv fennmaradt példányainak története, in *Missale secundum QE*, XLV–LXXXV.
- PRAY, Georgius (1771), *Dissertatio historico-critica de sacra dextera Divi Stephani primi Hungariae regis. Typis Joannis Thomae Nobilis de Trattnern, Sac. Caes. Reg. Aulae Typographi et Bibliopolae, Vindobonae*.
- PRT III. = SÖRÖS Pongrácz – REZNER Tibold (1905), *A Pannonhalmi Főapátság története. Harmadik korszak (1405–1535)*, Budapest.
- RADÓ Polykár (1943), Nyomtatott liturgikus könyveink kézírásos bejegyzései, in *A Pannonhalmi Főapátság Szent Gellért Főiskola Évkönyve az 1942/43-i tanévre*, szerk. KOCIS Lénárd, Pannonhalma, 313–429.
- RÉCSEY Viktor (1902), *A Pannonhalmi Főapátság Könyvtárának jegyzéke 1658-ban, Magger András Placid főapát kormányja alatt / Catalogus Librorum omnium Conventus S. Martini de S. Monte Pannoniae anno 1658, Sub D. Andrea Placido (Magger) eiusdem Monasterii Archiabbate Confectus*, Budapest.
- RÉCSEY Viktor (1904), Ösnyomtatványok és régi magyar könyvek a Pannonhalmi Könyvtárban, in *Incunabula et Hungarica antiqua in bibliotheca S. Montis Pannoniae*, Budapest, 66.
- RMK III = SZABÓ Károly – HELLEBRANT Árpád (1896), *Régi magyar könyvtár, III, Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*, Budapest.
- SÓLYMOS László Szilveszter OSB (1998), *Himmelreich György pannonhalmi kormányzóapát (1607–37) könyvtárkatalógusának feldolgozása. Adalékok a Szent Benedek-Rend Pannonhalmi Könyvtárának történetéhez*, Pannonhalma (Pannonhalmi Füzetek 44). https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/Pannonhalmi_fuzetek_44/ (A letöltés ideje: 2019. jún. 24.)
- SZAKÁLY Ferenc (1996), Pannonhalma a török időkben, in *Mons Sacer*, II, 13–24.
- SZENDREI Janka (1981), *A magyar középkor hangjegyes forrásai*, Budapest (Műhelytanulmányok a magyar zene történetéhez 1).
- SZIJÁRTÓ Nándor (1936), Egy középkori misekönyvünk, *Theologia*, 3, 56–59., 162–169., 353–365.

- THALY Kálmán (1878), Vegyes közlemények (A M. N. Múzeum könyvtárának vásárlás útján...), *Magyar Könyvszemle*, 1878/június–október, 245.
- TIBOLD Gábor Attila (1961 [1999]), *A Pannonhalmi Könyvtár története. Különös tekintettel annak fejlődésére 1802-től napjainkig*, Pannonhalma (Pannonhalmi Füzetek 45), 20–21.
- TÖRÖK József (2009), A Pécsi Misekönyv, in *Missale secundum QE*, XXXIII–XLIV.
- WEHLI Tünde (1994), *Missale Quinqueecclesiense*, in *Pannonia Regia*, 437–438.

Éva Schmelczer-Pohánka

A Copy of the Second Edition of the Missal of Pécs in Pannonhalma

The Missal of Pécs – the incunabulum-missal, the only traceable document of the mediaeval local liturgy in the use of the Diocese of Pécs – was ordered by Zsigmond Ernuszt, the Bishop of Pécs (1473–1505). The incunabula were published in two editions: in Basel in 1487, and in Venice in 1499. The only copy of first edition of the Missal of Pécs is available in Wolfenbüttel. As for the second edition, only four copies are known about in Hungary: the decorated copies of parchment can be accessed in the Diocesan Archives of Pécs (the copy of the former public diocesan library of Pécs), in the National Széchényi Library, and in the Library of the Archabbey of Pannonhalma, while the only paper-copy without decoration is available in the National Széchényi Library.

The present paper, after a short introduction to the Missal's two editions, primarily considers the unique bibliographical characteristics of the Missal of Pécs preserved in Pannonhalma, then its history of getting into the Library of the Archabbey of Pannonhalma is traced besides a tentative reconstruction of the copy's appearance and documentation in historical bibliography.

Bakos Gergely OSB

Pillanatfölvétel a kuesi kardinális és egy bajor bencés közösség kapcsolatából

Nicolaus Cusanus és Kaspar Aindorffer levelezéséből

Cusanus és a Szent Quirinus-apátság

Nicolaus Cusanust (1401–1464) 1444-ben V. Miklós pápa nevezte ki bíborossá, majd két évvel később Brixen püspökévé.¹ A Rómában frissen fölszentelt püspök, mielőtt egyházmegyéjében hivatalos működését megkezdte volna, az 1450-es jubileumi évben pápai legátusként utazta be a Német-római Birodalmat.² Utazásának egyik kifejezett célja az egyházmegyék és szerzetesházak megreformálása volt. Az 1452–1458 közötti időszak a német kardinális életének legvitatottabb időszaka: püspökké nevezésével kezdetben sem a tiroli hűbérúr, Zsigmond osztrák főherceg, sem a brixeni dóm káptalanja nem értett egyet.

Reformtörekvéseivel Cusanus mintaszerű egyházmegyévé akarta alakítani Brixent. Fölfogása jellegzetesen eltért a kortárs német püspöktől, szinte mai értelemben vett lekipásztornak, a rábízott lelkek gondozójának tekintette magát. Tanúskodik erről prédikációinak 293 szöveget magába foglaló, gondosan szerkesztett gyűjteménye: ezen esetenként vázlatos alakban lejegyzett szövegek jelentős része az említett legációs út, illetve a brixeni működés során hangzott el.³ Német földön akkoriban a püspökök nemigen prédikáltak. Cusanus buzgalmának megvolt azonban az árnyoldala: türelmetlensége és hajthatatlan szigora.

¹ Ezen összefoglalóhoz ld. elsősorban EULER; ENDRES (2002), valamint *Introducing Nicholas of Cusa*, (2004), 43–44. Cusanus életéhez és korához ld. FLASCH (2009).

² E terület magába foglalta a mai Benelux államokat. Cusanus az 1450-es év nyarán, júliustól szeptemberig írta meg négy ún. *Idiota*-dialógusát.

³ Lásd a Heidelbergi Akadémia kritikai kiadásának *Sermones* c. sorozatát. A prédikációk szövege itt is elérhető: <http://www.cusanus-portal.de/> (A letöltés ideje: 2019. júl. 16.)